

**ENKELE GEDACHTEN
OVER WONEN**

IR. W. DE BRUIJN

Uitgeverij Waltman - Delft

ENKELE GEDACHTEN OVER WONEN

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
buitengewoon hoogleraar in stedenbouwkundig
ontwerpen aan de technische hogeschool te Delft,
op woensdag 2 februari 1966

door

IR. W. DE BRUIJN

Uitgeverij Waltman - Delft

*Mijne heren curatoren,
Mijnheer de rector magnificus,
Mijne heren hoogleraren,
Dames en heren lectoren,
Leden van de wetenschappelijke staf,
Dames en heren studenten,
voorts Gij allen die door Uw aanwezigheid blijk geeft van
Uw belangstelling,*

Zeer gewaardeerde toehoorders,

Wij mensen bewonen deze wereld en vinden dit vanzelfsprekend.

En toch, wanneer wij ons afvragen wat dat bewonen wel is, dan moeten wij meestal een duidelijk antwoord schuldig blijven. De vraag is in zijn complexiteit te vergelijken met vragen naar het leven. Wij leven allen, maar wat is leven? Wij beminnen elkander, maar wat is liefde? En zo zijn er meer vragen naar het primaire van ons bestaan, waarvan wij ons nauwelijks rekenschap kunnen geven, doch welke vragen wij beantwoorden door ons handelen. Wij wonen eenvoudigweg allemaal. Weliswaar doen wij dit op verschillende manieren, al naar gelang we zijn grootgebracht en wij kans hebben gezien onze levenswijze te perfectioneren, doch alle manieren van wonen hebben iets gemeen.

Ik meen te mogen stellen dat dit voortvloeit uit het feit, dat wij allen mensen zijn en dat het menselijk bestaan nu eenmaal geen absoluut onafhankelijk bestaan is. Samen met alle bestaande dingen hebben wij gemeen dat wij gezamenlijk bestaan. Het ene ding is ons nader, het andere is verder verwijderd, soms zo ver dat wij er ons geen rekenschap van geven dat het existeert en het daarom niet in ons bewuste leven betrekken, zelfs soms het bestaan ervan ontkennen.

Deze vraag naar het wonen is voor onze tijd van eminent belang. De grootte van de wereldbevolking wordt geschat bij het begin van onze jaartelling ongeveer 250 mln. te hebben bedragen. Na een aanvankelijk langzame stijging bedraagt deze thans 3000 mln., een vertwaalfvoudiging dus. Wanneer de explosie van het moment zich vrijelijk kan voltrekken zullen bij de komende eeuwwisseling een tweede 3000 mln. daaraan zijn toegevoegd.

De leeftijdsgrens, bij volkeren met een geringe ontwikkeling gelegen bij 25 jaar, is in de hoog ontwikkelde gebieden nog steeds aan het opschuiven, en begint de eeuw al op enige afstand te benaderen. Dit heeft tot gevolg gehad dat de hoeveelheid creatief en ervaren intellect eveneens explosief is geworden, met het gevolg dat wetenschap en techniek een vlucht hebben kunnen nemen, die wij ons zelfs in het begin van onze eeuw nauwelijks hadden kunnen voorstellen.

Het is dan ook niet te verwonderen dat de mens zichzelf nauwelijks meer kan herkennen. Allerwege roept men om een nieuw, duidelijk beeld van wat een mens nu eigenlijk wel is. Daarnaast stelt men zich andere vragen, die daar rechtstreeks mee samenhangen.

De vraag is moeilijk, terwijl zij aan de andere kant zo eenvoudig zou moeten zijn. Wij zijn toch allen mens en zouden in de eerste plaats moeten

weten wie wij zelf zijn, nog voor wij kunnen weten wat al datgene, dat om ons heen is – waarmede wij dagelijks geconfronteerd worden en waarmede wij gedwongen zijn om te gaan – is en hoe het zich gedraagt.

De aard van ons organisme eist nu eenmaal een voortdurende wederzijdse uitwisseling met onze omgeving, waaraan wij dus strikt gebonden zijn in de zin van nooddrift. Al kunnen wij dan „ik” zeggen, dit zeggen speelt zich steeds af binnen een bepaalde situatie en impliceert derhalve steeds „het andere”.

Wanneer wij ons een beeld gaan vormen van dat „ik” is het een beeldvorming die plaats heeft in hetzelfde proces waarin wij ons een beeld vormen van „dat andere”, waarmede wij omgaan.

Iets als object te zien betekent de buitenwereld niet meer te ervaren als het verlengde van onszelf, doch een eerste definitieve scheiding aan te brengen tussen dat andere en onszelf. Is dit eenmaal voltrokken dan zijn wij in staat door ons reflexief vermogen ook onszelf als object onder de loupe te nemen.

Het moet in de ontwikkeling van het menselijk geslacht een beslissende fase geweest zijn toen de objectiviteit bewust als criterium werd gesteld, de fase waarin wij tot wetenschap zijn gekomen.

In de wetenschap zijn wij ons bewust ons te moeten houden aan scherp omschreven disciplines binnen duidelijk bepaalde werkgebieden. In de dagelijkse omgang echter met mensen en dingen, laten wij ons in ons handelen tevens leiden door oordelen die meestal onbewust vol zijn van evaluaties en devaluaties. Dit is ook goed, omdat wij juist door dat evalueren in staat zijn die innigheid met het andere en de andere te bereiken, die uitmondt in datgene wat wij liefde plegen te noemen.

Zoals wij allen „ik” kunnen zeggen, „wonen” wij ook allen. Evenmin als iedereen een goed en duidelijk beeld kan vormen van zichzelf, van deze „ik”, kan ook iedereen een duidelijke, goede uitspraak doen over hoe hij woont.

„Ik zeggen” is een strikt individuele zaak en dat is wonen ook, hoewel dat „ik zeggen” eerst mogelijk is in de situatie, zoals ik reeds eerder heb gezegd, en dan nog in de omgang met het andere dat zich binnen dezelfde situatie bevindt tegen de achtergrond van het onbekende.

Ik zou de stelling in discussie willen brengen dat wonen in de volle zin van het woord, het complement is van dat „ik zeggen”, een alomvattende bezigheid dus, waarin men zichzelf wordt. Het is dan ook niet te verwonderen dat in een andere taal dan de onze „thuis zijn”, „bij zichzelf zijn” wordt genoemd.

Zo kan iedereen ook wel eens buiten zichzelf zijn. Het eerste wat hij

dan doet is hulp zoeken, soms in de meest vreemde en onherkenbare vormen. Hij zoekt dan naar een vast punt in de buitenwereld, desnoods in de onbekende achtergrond der dingen, om zich daarop te oriënteren en zichzelf te hervinden.

Wonen is naar mijn mening het spel dat de mens speelt met zijn directe omgeving door eruit te nemen wat hij wenselijk acht en daarin terug te werpen wat niet bij hem past, en dan niet alleen een stofwisseling, doch ook en wellicht juist, een uitwisseling door waarnemen en handelen in het algemeen.

Hiertoe is een en ander echter niet beperkt. Het is de vraag wat er geschiedt in, en wat de gevolgen zijn van het proces, dat ik wonen heb menen te moeten noemen.

Wanneer een mens iets tot zich neemt begint dit proces met een confrontatie met het andere, het vreemde, met datgene wat tot op het ogenblik van de confrontatie bestond op een wijze, die geheel en al werd beheerst door wetmatigheden, waar die mens part noch deel aan had. Door dat andere op doeltreffende wijze te manipuleren eindigt het proces met een assimilatie van het oorspronkelijk vreemde voorwerp. Dat voorwerp is dan opgenomen in het bestel van wetmatigheden volgens hetwelk de mens bestaat. Hetzelfde geldt voor de omgang van mensen met andere mensen.

Tengevolge van het manipuleren met de erop volgende assimilatie veranderde de mens. Er is sprake van een wisselwerking. Het andere wordt de mens en de mens wordt in zekere zin het andere, al naar gelang de mogelijkheid daartoe in de mens en dat andere aanwezig is.

In de omgang van mensen onderling is het duidelijk dat er van een optimale vorm van wederkerigheid sprake is. Zegt men niet dat de twee gelieven in elkander opgaan?

We moeten erkennen dat het samengaan van de mensen met de dingen en met andere mensen een rijk geschakeerde scala te zien geeft al naar de mate waarin de assimilatie effectief is geworden, niet alleen bepaald door de kundigheid en handigheid van de mens, doch evenzeer door de geschiktheid van het andere.

Wanneer ik gesteld heb dat „ik” en „het andere” in één en dezelfde situatie in een innige ontmoeting tot samengaan komen, dan stellen wij ons hierbij onwillekeurig voor, dat wij met twee of meer van elkander onafhankelijk bestaande lichamen te doen hebben, en dat de bedoelde assimilatie gepaard moet gaan met een soort grensoverschrijdende doordringing van de lichamen. Hier ligt een grote moeilijkheid. Met name is het niet steeds mogelijk de juiste begrenzing van die lichamen aan te

wijzen. Ik heb daarom opzettelijk gesteld dat het criterium van al dan niet geassimileerd zijn, ligt in het feit of het betrokken voorwerp of lichaam behoort tot het ene, dan wel tot het andere wetmatig functionerende bestel. De door mij bedoelde assimilatie behoeft niet altijd een vorm aan te nemen als bijvoorbeeld de vorm waarop voedsel wordt opgenomen. Ook zonder grensoverschrijding is assimilatie mogelijk.

Nu kan men opmerken, dat men zich in dit geval beter kan bedienen van het woord relatie. Ik wil hier wel mee medegaan, indien men erbij bedenkt, dat het bij zulk een relatie in ons geval steeds gaat om iets dat gerelateerd is tot een ander iets. Het gaat om de overgang van het ene bestel naar het andere, een overgang die door menselijk manipuleren wordt bewerkstelligd en in stand gehouden. Wanneer we daarbij toch zouden willen blijven vasthouden aan twee of meer zelfstandige lichamen, dan kan men stellen dat bij de assimilatie of het relateren het ene lichaam, overigens met behoud van eigen begrenzing, gaat behoren tot het andere dat zich met het eerste heeft uitgebreid.

Op deze wijze gesteld kan men wonen zien als de uitbreiding van het menselijk lichaam, d.w.z. als de uitbreiding van de mens buiten zijn oorspronkelijk lichaam.

Onmiddellijk daarop zou ik de vraag willen stellen hoe het dan staat met dat oorspronkelijke lichaam zelf. In hoeverre is dit lichaam, dat uit onderscheiden delen bestaat, die tezamen een ordelijk functionerend organisme vormen, geassimileerd door datgene wat zich „ik” kon noemen. Ook hier is sprake van een uitgebreide scala van gradueel verschillende bindingen met dat ik. Men kan een lichaamsdeel amputeren zonder dat die „ik” minder „ik” wordt. Er zijn ook lichaamsdelen die van vitaal belang zijn voor de samenhang van het gehele organisme. Bij amputatie daarvan houdt het organisme op te functioneren en treedt ontbinding op. Het „ik” is dan niet meer terug te vinden voor de buitenwereld. Wat het voor zichzelf is of blijft is een mysterie.

Het volledige bestel van de individuele lichamelijke persoon is dan ook te onderscheiden in twee delen. Het ene is zodanig met hem verbonden dat hij het kan gebruiken als instrument om een wilde en vreemde buitenwereld toe te eigenen. Het tweede is die toegeëigende buitenwereld. Noemen we deze toegeëigende buitenwereld het vergrote lichaam van de mens, dan moeten we ons afvragen of het manipulerende instrumentele lichaam eigener, meer menselijk is, dan de gemanipuleerde toegeëigende wereld.

Onmiddellijk na de geboorte begint het menselijk organisme te functioneren, doch niet als instrument, gehoorzaamend aan de persoon die

het gebruikt om in de buitenwereld in te grijpen. Zelfs moet het kleine kind zijn eigen lichaam nog ontdekken. Daarna moet het geoefend worden om als instrument bruikbaar te zijn. Wij hebben dit allen ondervonden. Deze geoefendheid moet onderhouden worden om niet teloor te gaan. Wij kunnen dus het menselijk organisme enigermate vergelijken met de toegeëigende buitenwereld, die eerst veroverd moet worden en daarna voortdurend onderhoud verlangt, wil de toeëigening niet vervallen. Om deze reden zou ik beide lichamen echte eigen lichamen willen noemen, en ik zou verder willen gaan door te stellen dat zij complementair zijn tot elkander in hun relatie tot de persoon. Een mens is niet compleet, een mens is geen mens, wanneer hij niet beschikt over dat zich steeds uitbreidende dubbele lichaam.

Wanneer we nu zien dat niet het eerste doch wel het tweede lichaam zich uitbreidt, dat de mens steeds meer dingen in zijn leven betreft, en we zien gelijktijdig, dat de ontwikkeling van zijn geestelijke vermogens toeneemt, met de groei van dat tweede zich vergrotende lichaam, in en door de buitenwereld onder handen te nemen, dan moeten wij ons wel afvragen of de menselijkheid van het zich ontwikkelende menselijke geslacht niet meer gelegen is in de toegeëigende geïncorporeerde buitenwereld, dan in het weinig veranderende menselijke organisme zelf.

Ik heb reeds gewezen op de geliefden die in elkander opgaan, en zou dit willen uitbreiden tot alle intermenselijke verkeer. Zou er sprake kunnen zijn van menselijke interactie zonder die geïncorporeerde artificiële buitenwereld? Ik noem hier slechts de taal. Zouden wij echt menselijk met elkander kunnen omgaan zonder gesprek? Gebruiken wij tegenwoordig niet het woord dialoog als wij bedoelen de menselijke interactie die naar wederzijdse assimilatie streeft?

De geliefden kunnen in elkander opgaan ook al waren zij slechts toegerust met hun organismen. Hun omgang zou nog vruchtbaar kunnen zijn. De vruchtbaarheid zou zich echter niet verder uitstrekken dan de voortbrenging van nieuwe organismen. Voor vruchtbaarheid in echt menselijke zin is meer nodig.

De mens heeft niet alleen de dingen uit de buitenwereld nodig om zichzelf te vinden, evenzeer heeft hij de andere mensen, die ook tot die buitenwereld behoren. Door toeëigening van de dingen zijn zij aan hun eigenwettelijk bestaan onttrokken en onder de wetten van de mens geplaatst, waardoor zij zijn veranderd, artificiëel en lichamenlijk geworden. Zij kunnen echter evenzeer tot het lichaam van de een als van de ander behoren en zodoende kunnen zij een gezamenlijk lichaam voor meerderen

zijn. Op deze wijze kunnen van origine onafhankelijk van elkaar bestaande individuen verenigd worden in een en hetzelfde lichaam waarvan zij zich allen kunnen bedienen om elkander te bereiken, te bewerken, te verinnigen en ten slotte te beminnen, om zodoende de hoogste trappen van menselijkheid te bereiken.

Ik kan mij voorstellen dat U zich afvraagt of de door mij uitgesproken gedachten over wonen, niet wat te ruim bemeten zijn. Valt nu werkelijk elk contact met de buitenwereld onder wonen of zouden wij ons eigenlijk moeten beperken tot de toepassing van de gedachten op de onroerende goederen? Zouden we dit doen dan zouden we als het ware dichterbij huis blijven. Er dreigt dan echter het gevaar, dat we ons een beperking opleggen, die zich in de toekomst zou kunnen wreken, wanneer bijvoorbeeld het onroerend goed een andere, misschien minder belangrijke rol zou gaan spelen in het woonproces. Laten wij daarom naar het verleden teruggaan en bezien welke rollen de onroerende goederen daarin hebben vervuld.

De zeer oude vondsten van menselijke resten, ik denk hierbij aan meerdere tienduizenden jaren, gaan vergezeld van resten, die wijzen op beheersing van het vuur en verder van uiterst eenvoudige artefacten, die bijna alle werktuigen zijn waarmede deze vroege mensen hun buitenwereld onder handen namen. We mogen aannemen dat dit manipuleren zich beperkte tot plukken van wat naar hun gading was, en jagen en vissen. Het onroerend goed in deze situatie is het natuurlijke oppervlak der aarde. Men maakte er gebruik van door erover rond te gaan. Wij weten van deze zeer oude mensen echter te weinig om tot redelijke uitspraken te komen. We kunnen slechts veronderstellen dat dit rondgaan regelmaat zou hebben kunnen vertonen. We weten echter ook dat deze mens getrokken heeft en wel over zeer grote afstanden, vermoedelijk op zoek naar betere oorden of opgejaagd door vijanden. Kortom, er zijn vele mogelijkheden waarover men kan fantaseren op grond van uiterst schaarse en onzekere gegevens. Gegevens over vaste verblijfplaatsen ontbreken echter, zover mij bekend, geheel. Dit brengt mij ertoe te stellen dat deze mensen, hoewel zij aardbewoners waren het onroerend goed op geheel andere wijze in hun leven hebben geïntegreerd dan latere geslachten.

Er is een theorie, waarin wordt beweerd, dat tengevolge van het langzaam terugtrekken van de noordelijke ijskap de vochtige winden van de Atlantische oceaan mee naar het noorden zijn opgeschoven, met het gevolg, dat van oorsprong begroeide gebieden als de Sahara hun vegetatie hebben verloren. Het bijbehorende wild en hun jagers zouden toen zijn getrokken naar de plaatsen waar water voorhanden was, in dit geval

het Nijldal. Overeenkomstige processen zouden zich hebben afgespeeld in Arabië, China en andere delen van de wereld, waar de bevolking zich samen heeft getrokken in de vochtige, begroeide rivierdalen.

Wanneer deze theorie juist zou zijn, zouden wij mogen concluderen, dat het toen tot de mensen is doorgedrongen dat de natuur als producent voor hen van groter belang was dan als consumptiegoed alleen. Het moet een overweldigende stap zijn geweest de omgeving niet meer uitsluitend te zien als een samenstelling met consumabele voorwerpen, doch deze voorwerpen mede te zien als vrucht van een productieproces.

Het kon dan ook niet uitblijven dat de mensen dat natuurlijke productieproces gingen behoeden en later bevorderen en zelfs veredelen. Naar de mate waarin de menselijke bijdrage in de productie toeneemt verandert ook zijn waardering voor de dingen die hem omgeven. Met name kan hij ze nu gaan zien als grondstof voor zijn eigen maakproces. Dan eerst is hij met recht homo faber te noemen.

Tengevolge van deze kaderverruiming van de menselijke geestelijke vermogens zal ook zijn houding tegenover de medemens een verandering kunnen ondergaan. Met name is hij in staat de medemens op overeenkomstige wijze als de natuur te behandelen, d.w.z. als grondstof naar zijn hand te zetten ten behoeve van zijn doeleinden. Ik heb de indruk dat naast het mogelijk worden, en de ontwikkeling van de ambachten, de slavernij kan zijn ontstaan en worden ontwikkeld tot de bekende sociale stelsels. Er moet een wisselwerking zijn geweest tussen deze twee op één wortel stoelende gebieden van ambacht en van slavernij. Tengevolge van de slavernij als samenlevingsstelsel is het mogelijk geworden de samenlevende groepen numeriek naar verhouding tot een andere grootte-orde te verheffen wat verdere specialisatie van arbeid binnen de groep mogelijk maakte en resulteerde in een differentiatie van ambachten. Deze heeft de vorm aangenomen van een specialisatie naar grondstoffen zoals algemeen bekend is.

Deze ontwikkeling ligt reeds in historische tijden zodat ons hieromtrent voldoende kennis ter beschikking staat om het genoemde gebeuren te kunnen bestuderen. Ik wil hier thans niet verder op ingaan, doch slechts wijzen op één facet. Waar ik het wonen beschreef als het bespelen van de grens tussen het gebied van de voorwerpen binnen hun natuurwettelijk geregeld samengaan, en het gebied waarbinnen zij met de mens samengaan binnen het door menselijke wetten gedomineerde bestel, moeten wij ons afvragen hoe de beschreven kaderverruiming van de menselijke vermogens zijn uitwerking heeft gehad op de territoriale component van bedoeld spel, op de genoemde grens.

Het antwoord op deze vraag ligt voor de hand. Met de introductie van landbouw, veeteelt, ambacht en slavernij, is het aardoppervlak en in het algemeen de leefruimte niet uitsluitend meer om er in rond te dolen, doch eveneens om er in te verblijven. De groep mensen die met elkander en de voorwerpen om hen heen op de beschreven wijze samenleven, zijn plaatsgebonden door het gewas en het daar eveneens van afhankelijke vee, wat nu eenmaal slechts onder bepaalde natuurlijke omstandigheden van bodem, water, klimaat – dus van de z.g. fysiek-ruimtelijke omstandigheden – gedijen kan. De groep is gebonden aan een bepaalde plaats met een zekere actieradius. Een passend woord voor het aanduiden van zulk een gebied lijkt mij het woord domein. De door de mens gedomineerde ruimte, waarbinnen zijn bestel van kracht is, is in tegenstelling tot het verleden, thans ook territoriaal gescheiden van de natuur, de wildernis. Het bespelen van de geografische grens tussen die wildernis en wat ik het tamme gebied zou willen noemen, geeft ons tal van verschillende oplossingen te zien. Allen hebben iets gemeen, met name dat zij de fysieke ruimte bemeten al is het met nog zo uiteenlopende middelen. Dit bemeten levert ons de architectuur, de kunst van het bouwen, op.

Ik wil op dit punt met veel nadruk wijzen op een kardinale fout, die in het menselijke denken over deze materie is ingeslopen. Men denkt met name dat wonen het verblijven is binnen de tamme wereld en dat bouwen zelfs in de meest algemene zin van het woord, dus inclusief landbouw, mijnbouw en op welke andere nader gespecificeerde wijze dan ook, beperkt is tot de inrichting van het tamme gebied en het onderhouden ervan. Het is een denkfout van dezelfde orde als wanneer de wetenschap zou vaststellen dat nu alles bekend zou zijn, en verdere research derhalve overbodig is geworden.

Gelukkig is ook bij de mens zijn natuur sterker dan zijn leer. Nu de hele aardbol vrijwel tam is, begeeft men zich buiten de dampkring. Welk doel men daarvoor ook formuleert, men doet het, eigenlijk omdat het een innerlijke noodzaak is om mens te zijn en dit steeds meer te worden. We beschreven immers reeds dat in de confrontatie en manipulatie van het vreemde de mens zichzelf vindt en „bij zichzelf” is. Het geruste verblijf binnen het tamme domein, hoe hard daarbinnen ook gewerkt mocht worden, is en blijft beperkt tot onderhoudswerkzaamheden en slaap. Dit is onontbeerlijk, doch niet meer dan in de zin van mogelijk maken van de andere, eigenlijke wijze van mens zijn.

Terugkomende op de gang van de menselijke ontwikkeling zoals ik

die in het voorgaande meen te hebben moeten schetsen, wil ik nog een tweetal beslissende stappen noemen die na de overgang van jacht naar landbouw zijn aan te wijzen.

Niet binnen alle groepen van samenleving is de groei en de daarmee gepaard gaande specialisatie even snel en ver gevorderd. Dit heeft tot gevolg gehad, dat bij de kleinere, minder ontwikkelde groep, na kennisgeving van de hogere ontwikkeling bij anderen, een behoefte groeide, waaraan niet zelf kon worden voldaan. Daarnaast is bij de meer ontwikkelde groepen een voortschrijding en perfectionering te zien die langzamerhand boven de grootte van de groep uitgroeide.

De groepen onderling werden daardoor in een nieuwe vorm met elkander geconfronteerd. Men kwam tot ruil. In de ruil ligt een element besloten van gelijke evaluatie door overigens volkomen vreemde partijen, elk met eigen leefdiscipline en waardeschaal. Deze gelijke waardering van voorwerpen stelde de groepen en de daartoe behorende personen in staat tot een nieuwe vorm van communicatie te komen, die wij gewend zijn markt te noemen. Naarmate de frequentie van de ruil toeneemt zien wij de interdependentie van de voor elkander vreemde groepen en personen groeien en leiden tot institutionalisering van de markt. We krijgen dan een aantal zaken te zien die voor alle betrokkenen de functie vervullen die ik reeds eerder noemde, namelijk die van gemeenschappelijk lichaam. De marktgenoten vormen tezamen een sociale orde, een openbaar lichaam met eigen autoriteit, ter vervanging van de vroegere van origine biologische stamvaderlijke autoriteit waaraan de groepsgenoten, stamverwanten en slaven, onderhorig waren. Het openbaar lichaam bekrachtigt de conventies o.a. door ijk van maten en gewichten, keur op goederen, vooral ruilmiddelen, doch ook op het menselijk gedrag, dat op eenduidige wijze moest plaats hebben, wilde men elkander verstaan in het verkeer.

Waar nu in het landbouwstadium de territoriale component van de samenleving bestond uit een vaste plaats met vastgestelde actieradius, die was ingelijfd in het bestaan van het geslacht en zelfs diens naam droeg, kortom eigendom was, zien wij in de burgersamenleving, dat die territoriale component niet meer primair de eigendom is. Deze wordt vervangen door de relatie van plaats van de kwantitatief ineengeschrompelde eigendommen, ten opzichte van de openbare ruimte. Dit is dus de ruimte waar het intermenselijk verkeer zich afspeelt, waarvan iedere deelnemer afhankelijk is. Deze afhankelijkheid speelt zich af op het raakvlak van de individuele eigendom met de openbare ruimte waaraan het is gelegen. Dit is de bakermat van de gevel, conventionele representant van de status

van de burger. De gevel is als het ware het aangezicht van de zelfstandige burger, dat hij niet mag verliezen zonder outcast en vogelvrij te worden. In onvervalst Nederlands is hij nergens meer als hij zijn gezicht verloren heeft. Hetzelfde geldt voor alle andere zaken die zijn gezicht uitmaken, kortom de burger is een man die in zijn bestaan afhankelijk is geworden van zijn conventionele uiterlijk in de interactie met andere burgers. Hoe zijn innerlijk is, is betrekkelijk irrelevant. Het zal zich steeds moeten conformeren aan zijn uiterlijk in alle gevallen van omgang met anderen, op straffe van gezichtsverlies. Deze conformatie maakt zijn integriteit uit, zoals de integriteit van de mens uit de landbouwstaten bestond uit trouw aan de domeinheer en het vaderland.

Parallel aan de verschillende wijzen van integer-zijn wil ik wijzen op de twee manieren waarop een stad, stad kan zijn. Een stad is niet een vergaring van steenmassa's die van binnen hol zijn om er mensen in te herbergen en waarin ook nog wel enkele andere zaken in voor kunnen komen. De stad van een heer berust op inlijving van stenen, planten, dieren en mensen binnen zijn persoonlijk eigendom, zulks is nodig en voldoende. De overblijvende ruimten zijn er toevallig, ongeorganiseerd, d.w.z. ze zijn er geen bestanddeel van en maken er de essentie niet van uit. Ze zijn er in beginsel slechts om de individualiteit van het bijeengebrachte in ruimtelijke zin te onderscheiden. In tegenstelling daartoe bestaat een stad van een openbaar lichaam primair uit openbare ruimten. De individuele eigendommen zijn per se daaraan gelegen en nemen vorm en gestalte aan op een wijze die afhankelijk is van de stand waarop zij gelegen zijn. Zulk een stad kent derhalve rooilijnen en bouwvoorschriften. De huizen zijn geen essentieel bestanddeel doch instrument tot het verlenen van waarde aan de openbare ruimten.

Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen dat het bestuur van Amersfoort op een goede dag alle aanwonenden aan de Langestraat gebod binnen een bepaalde termijn hun huis van een verdieping te voorzien teneinde deze straat meer waardigheid te verlenen. Ook verbaast het ons niet dat indien een pand in de goede stad Leiden door brand was vernietigd het binnen een gestelde termijn moest zijn herbouwd op straffe van verbeurd-verklaring van de grond waarop het stond.

Nu heb ik wel een scherpe onderscheiding gemaakt tussen twee soorten steden, doch in de werkelijkheid van de geschiedenis vinden we een sterke menging van beide uitgangspunten in een en dezelfde stad. Bij analyse van de geschiedenis der steden kunnen we als het ware aan de stenen aflezen in welke mate de bevolkingen ervan hebben deelgehad aan eerder beschreven menselijke ontwikkeling. Met zekere trots kunnen

we daarbij verklaren dat nergens ter wereld de burgerstad tot die perfectie is opgevoerd als in onze eigen lage landen te zien is, zomin er ergens schonere torens en verrukkelijker carillons te vinden zijn om over groter rijkdom aan gevelarchitectuur maar te zwijgen.

Indien een Spanjaard thans, zoals wel eens het geval is, spreekt over de tachtigjarige oorlog als een kleine opstand in de buitengewesten, dan getuigt zulks slechts van het feit dat zijn gezichtsveld niet verder reikt dan een soort heerlijkheid. In onze ogen daarentegen is het de consolidatie van het burgerdom na enkele eeuwen van ontwikkeling. Op dit punt van onze eigen geschiedenis is de verstedelijking definitief voltrokken. Wij hebben dan ook daarna geen steden meer gebouwd. Wij konden ons zetten aan een nieuwe taak.

Ik heb gezegd dat na de overgang van jacht naar landbouw nog twee beslissende overgangen naar nieuwe ontwikkelingsstadia zijn aan te wijzen. Het burgerdom was er een van. De tweede zal ik thans trachten aan te duiden. Daartoe wil ik nog eerst herhalen wat het uitgangspunt van mijn gedachtengang is geweest.

Wij mensen onderscheiden ons van andere organismen door het feit dat wij in staat zijn de voorwerpen om ons heen niet slechts te zien als het verlengde van onszelf, doch als zelfstandige objecten, onderworpen aan wetmatigheden in hun onderling gedrag. Door deze eerste scheiding tussen „ik” en „het andere” te bespeien en deze uit te bouwen, worden wij steeds meer onszelf. Ik maakte daarbij geen onderscheid tussen de omgang met de dingen en met de mensen. Uiteraard is er verschil in spelregels doch zij ontstaan allen uit hetzelfde gegeven, de menselijke ontwikkelingsgraad.

De laatste stap die ik nog moet noemen is derhalve een stap naar een hogere ontwikkelingsgraad dan het burgerdom. Deze stap, die in feite een langdurig proces is, is in beginsel reeds eeuwen geleden gedaan. In het burgerdom, als communicatiestelsel gezien, komt de omgang met de dingen nog voor in de vorm van het ambacht, d.w.z. in de vorm van persoonlijke toeëigening van materiaal door het te bewerken tot een eindproduct. De uitvinding van het openbaar lichaam in de sociale orde zoals ik die beschreef, heeft echter ook plaats gehad in de omgang met de goederen, in de techniek. Binnen het openbaar lichaam hebben de dingen een vaste conventionele waarde gekregen. Het maken ervan behoeft daarom nog niet op andere dan ambachtelijke wijze plaats te hebben. De wijziging in het maakproces is eerst later gevolgd. Gewapend met het inzicht dat een openbaar d.w.z. voor een ieder toegankelijk, lichaam mogelijk was heeft men dit begrip toegepast op het bewerken van materiaal.

Dit laatste levert een nieuwe wereld, die wij de onze mogen noemen omdat wij na een ontwikkelingstijd van eeuwen thans staan op het punt van consolidatie dezer wereld. Wij bevinden ons daarom op het punt waarop we de consequentie van hetgeen onze voorouders hebben opgeroepen moeten aanvaarden en verwerken.

De toepassing van het begrip gemeenschappelijk lichaam op het materiaal dat wij bewerken houdt in dat wij niet meer dat materiaal persoonlijk toeëigenen doch dat meerderen datzelfde materiaal tot hun persoonlijke lichaam doen behoren. Dit voltrekt zich in de arbeid van twee of meer personen aan hetzelfde werkstuk. Een dergelijke arbeidsorganisatie noemen wij een bedrijf. In de lakenindustrie zien wij reeds in de zestiende eeuw enkele tientallen verschillende ambachtlieden tot samenwerking komen. In de scheepvaart zal zulks wel eerder het geval zijn geweest. Of is onze scheepvaart eerst tot de bekende grote bloei kunnen komen dank zij het feit dat samenwerken op bedoelde wijze tot ontwikkeling was gebracht?

In het bedrijf zijn de bedrijfsgenoten elkanders maat. Iemands maat zijn is een geheel nieuwe situatie waarin partijen zich niet met elkander verstaan door conventionele uitwisseling van waarden, doch zij ontmoeten elkander lichamelijk in een en hetzelfde werkstuk, in hetzelfde ding. Door de gelijktijdige manipulatie ervan voelt iedere maat wat de andere doet en regelt zijn eigen doen en laten daarnaar en zij doen dat wederkerig.

Wil het werk binnen zulk een maatschap tot een goed einde komen dan eist zulks dat de betrokkenen geheel op elkander kunnen rekenen. In vele gevallen leveren zij zich aan elkander over op leven en dood. Indien de één een fout maakt wordt deze binnen het bestel opgevangen door de anderen. De integriteit van de maat bestaat daarom uit zijn eigen bereidheid voor zijn maats in te staan.

In de afgelopen eeuwen is dan ook het ambacht verdwenen uit de produktie, die thans geheel plaats heeft in georganiseerde bedrijven met toenemende interdependentie. Kortom, wij leven in een georganiseerde maatschappij, waarbij een ieder afhankelijk is van de anderen en niemand meer in staat is iets geheel alleen te presteren. Het is dan ook een noodzaak behorende bij dit communicatiestelsel dat een ieder daarvan doordrongen wordt, en de geschiktheid zal verwerven als maat in het geheel te worden ingelijfd. Alle onderontwikkelde gebieden, naar de maatstaf van „maat-zijn” gemeten en alle onderontwikkelde groepen op deze aarde worden dan ook door de maatschappij in die zin bewerkt. Allen zullen ertoe behoren of de maatschappij zal niet meer zijn.

In de maatschappij kennen wij dan ook niet meer de eigendom in individuele zin zoals die noodzakelijk was in de paternalistische landbouwsamenlevingen. In de burgerijen was die eigendom reeds gerelativeerd door conventionele evaluaties van de groep. Thans is de eigendom teruggebracht tot een recht van deelneming aan de welvaart zowel in produktieve als in consumptieve zin. Daar staat tegenover dat het persoonlijk risico collectief gedragen wordt door de stelsels van verzekeringen.

Het zou te ver voeren om verder onze maatschappij te beschrijven. Ik wil daarom slechts nog vragen naar de territoriale component van dit stelsel.

De jager had ruimte ter beschikking om er naar persoonlijke keuze binnen bepaalde omstandigheden in rond te gaan. De boer was gekluisterd aan zijn grond zoals de burger dit was aan zijn stand. Wij, leden van de maatschappij, beschikken wederom over de vrijheid rond te gaan, echter niet naar persoonlijke keuze doch volgens schemata die de maatschappij bepaalt.

Men noemt onze beschaving wel eens de cultuur der beschikbaarheid, omdat ieder lid van onze samenleving beschikbaar moet zijn op ieder uur en iedere plaats waar het maatschappelijke bestel eist dat hij zijn functie zal vervullen. Hetzelfde geldt voor de goederen. Alles in de maatschappij is voortdurend onderweg, en op de ogenblikken dat wij niet in beweging zijn is deze beweging niet nul, doch oneindig klein.

De maatschappij is in vergelijking met vorige samenlevingen een nog verder ontwikkeld communicatiestelsel. In de fysieke ruimte rondgaan betekent voor ons een georganiseerd samenstel van afstand, tijdbesteding, snelheid en energieverbruik. Geen vestigingen meer doch verplaatsingen, geen bestemming van grond, doch voortdurend aangepaste wijzigingen van eerder gegeven bestemmingen. Dit brengt een groot complex van hulpmiddelen met zich mee, van voertuigen, van allerlei soort bedradingen, van invliegtrechters en startbanen, van pijpleidingen, van rails, van rijstroken, van waterwegen, enz., enz., enz., alle voorzien van hun eigen regelsystemen, die weer aan elkander zijn gekoppeld teneinde een zo economisch mogelijk samenspel te waarborgen van de mobiele mens en de mobiele goederen. De voortdurende bouw, verbouw, afbraak en vervanging van al de onderdelen van deze gigantische communicatie-apparatuur speelt zich in de ruimte af, teneinde ons in staat te stellen daarin rond te kunnen gaan. Met deze apparatuur beheersen wij de ruimte. Op deze wijze bemeten wij haar met onze doeleinden als maatstaf. Ik wil nog wijzen op de conjunctiepunten van deze meer of minder autonome netwerken, als ons telefoontoestel, onze parkeerplaats, onze

sanitaire artikelen, onze bushalte, onze sigarettenautomaat en nog zovele andere. Zij zijn soms groot als een luchthaven of een koopcentrum en soms klein als een microfoon en een beeldbuis. Zij hebben een vaste, zij het tijdelijke plaats en gelijken daarom bedrieglijk veel op onze vertrouwde vestigingen. Ik wil in dit verband op de conjunctiepunten wijzen waar de mensen – ieder afzonderlijk circulerend langs eigen banen – elkander treffen, en die wij met oude woorden nog fabriek, kantoor, school of woning noemen. Met klem wil ik erop wijzen dat zij dat echter niet zijn. Hun functie is de fysiek-ruimtelijke omstandigheden van het moment zo te conditioneren dat het menselijk samentreffen, geregeld door zakagenda of andere soorten time-tables, zo gunstig mogelijk kan verlopen. Het zijn alle overslagbedrijven. In een haven gaat het hoofdzakelijk om goederen, in het appartement dat ik bewoon gaat het om het overgaan van mij in de mijnen en van hen in mij.

Wanneer ik wonen het spel heb genoemd dat de mens speelt op de grens van het wilde en het tamme, dan voel ik mij nog verplicht enige aanwijzing te geven waar die grens voor ons thans gelegen is.

Ik weet dat het geen geografisch bepaalde grens is. Ik weet eveneens dat het niet het raakvlak is van de marktgenoot met de openbare ruimten. Wel zou ik willen stellen dat er voor ons twee grenzen zijn. In de eerste plaats bestaat nog steeds de grens tussen datgene wat door de mensen wordt beheerst en datgene wat uitsluitend volgens natuurwetten opereert. Voor de natuurwetenschappen en de daarop gebaseerde techniek is dit het werkterrein. In de tweede plaats bestaat daarnaast een grens tussen al datgene wat functioneert binnen het bestel dat ik maatschappij heb genoemd, en al die andere oudere versleten communicatiepatronen die volgens hun oudtijds voortreffelijke wetmatigheden zijn ingericht, en die thans niet alleen onwerkbaar zijn geworden doch door hun eigenwettelijkheid, zetelend in de beperktheid van de menselijke visie op de werkelijkheid, en in de bewuste of onbewuste inertie van de menselijke geest, de rol van wildernis spelen, die met eigen technieken moet worden gemanipuleerd. Beide grenzen zijn niet territoriaal bepaald doch lopen door onze gehele samenleving heen en doorsnijden zelfs elk menselijk individu.

In het meest prille begin van de menselijke ontwikkeling moest ieder individu zijn lichaam oefenen tot instrumentele arbeid. Zo moet thans ook nog ieder individu zichzelf, d.w.z. zowel zijn lijf als zijn gedachtenwereld blijven bewerken om niet onder te gaan in ons verleden dat zonder dit bewerken hem als een ware wildernis zou verslinden en tot ontbinding zou brengen.

Ik zou met deze woorden niet graag de schijn wekken alsof het verleden voor het heden een totale onwaarde zou zijn. Het tegendeel is het geval. Het bewerken van het verleden voor zover in ons aanwezig, levert namelijk iets bijzonder kostbaars op, wanneer dit bewerken met de juiste techniek geschiedt. De vraag hoe deze techniek dan wel zou zijn wil ik gaarne beantwoorden door naar het verleden te kijken en te zien hoe vorige generaties die voor dezelfde vraag stonden deze hebben opgelost. Dit is geoorloofd omdat, zoals zal blijken, deze techniek universeel is en buiten de ontwikkelingsgang als zodanig staat en er niet van afhankelijk is.

Wij zien dat na de overgang van jager naar boer, de boer, op het ogenblik dat hij zijn levenszekerheid heeft menen te bereiken in de landbouw toch blijft jagen. Dit jagen is dan echter ontdaan van elke vorm van nooddrift, en is een zuiver spel geworden waarvan de regels uitsluitend eenzijdig worden bepaald door de spelende mens, door de mens die reeds bij zichzelf is, en dus eerst met recht mens genoemd mag worden. Na de boer is ook de burger in het spel terecht gekomen. Voor hem ontstond na de jacht een nieuwe mogelijkheid, met name om in zijn bloementuin, zijn buitenplaats en met zijn huisdieren het spel te spelen met de dingen en technieken, die voor de boer een strijd om het bestaan waren. De tegenwoordige vermaatschappelijkte mens ziet zijn arsenaal aan mogelijkheden nog vergroot met hetgeen voor de burger noodzaak was. Hij kent even goed het beoefenen van het ambacht in zijn hobbyclub met nog zoveel andere vormen daarnaast, als het spel met conventionele vormen in gratuite plechtigheden zoals wij er op dit ogenblik een mogen beleven.

Ook al deze spelen hebben hun territoriale componenten. Ik noem het viswater, het jachtterrein, de z.g. tweede woning en onze recreatiegebieden, die een quasi wildernis zijn, enz. enz. Aan een sociale component ontbreekt het evenmin. Zien we niet naast onze parlementaire volksvertegenwoordiging, een typische vorm van het burgerdom uit diens nooddrift-zone, dat in toenemende mate de maatschappij wordt beheerst door autonome organisaties met maatschappelijke deskundigheid, zodat deze volksvertegenwoordiging zich ook in toenemende mate kan wijden aan het politieke spel van „beginsel”-partijen.

Tenslotte wil ik herinneren aan het feit dat wij tijdens het consolideren van onze burgersamenleving onze koning uit een achterliggende paternalistische periode hebben afgezworen, en dat zich op dat ogenblik een geslacht bereid heeft verklaard ons als koning te dienen en wel in het spel, waarin wij eerst geheel onszelf zijn en onze bestemming kunnen vinden, samen met alle anderen, die dan ontdaan van iedere bijbedoeling

mensen zijn geworden, en die wij in ons samenspel dientengevolge eerst ten volle kunnen beminnen.

Zeer gewaardeerde toehoorders,

Aansluitend op mijn laatste woorden, zal het U duidelijk zijn, dat het mij een bijzondere vreugde is thans, jegens Hare Majesteit, onze geëerbiedigde Koningin, mijn dank uit te spreken voor mijn benoeming tot buitengewoon hoogleraar aan deze Technische Hogeschool.

Mijne heren curatoren,

Gaarne betuig ik U mijn erkentelijkheid voor het vertrouwen, blijkend uit Uw voordracht, dat gij in mij hebt willen stellen.

Mijne heren Hoogleraren,

In Uw illustere kring te worden opgenomen beschouw ik als een bijzondere eer.

Mijne heren hoogleraren van de afdeling Bouwkunde,

Ongetwijfeld zult gij mij van tijd tot tijd wel eens een eigengereid man vinden. Dit zal zich echter beperken tot die gebieden waarin oordelen worden gevormd. In de samenwerking met U zal ik mij daarentegen een goede maat trachten te betonen.

Hooggeleerde Granpré Molière, vereerde leermeester,

Na alle lofprijzingen die ge in de loop van Uw lange loopbaan reeds hebt moeten aanhoren, acht ik het niet passend er thans nog een aan toe te voegen. Ik zou slechts in herhaling kunnen treden van wat anderen voor mij reeds zo uitbundig hebben gedaan. Ik wil mij er daarom toe beperken U de man te noemen, die op een critiek ogenblik in de ontwikkeling van de Nederlandse architectuur en stedenbouw deze terreinen heeft toegankelijk gemaakt voor wetenschappelijke beschouwing. Gij hebt niet alleen over de materie nagedacht doch ook Uw gedachten weten samen te vatten tot een sluitend geheel, uiteraard met voldoende marges, waardoor het U thans nog mogelijk is daaraan verder te werken. Aan de gene-

ratie van Uw leerlingen hebt U de mogelijkheid geopend tot verdere beschouwende arbeid, wat hen heeft bewaard voor verstarring.

Men heeft U dikwijls een zekere schoolsheid verweten. Dit houdt slechts in, dat men Uw denken onvoldoende heeft begrepen, het althans niet op adequate wijze heeft kunnen verwerken.

Ik ben U innig dankbaar voor de duidelijkheid waarmee U mij deelgenoot gemaakt hebt van de vruchten van Uw intellect, zonder welke ik niet degen zou zijn die ik nu ben.

Het zou mij lief zijn thans twee goede vrienden, *Van Niekerk* en *Linschoten*, te kunnen toespreken. Helaas is mij dit niet vergund omdat beiden te vroegtijdig uit het leven zijn genomen. Hun lucide, wetenschappelijk gedisciplineerde geesten, hebben in langdurig en nauw contact belangrijk bijgedragen tot mijn ontwikkeling, die zonder hun inspraak stellig anders zou zijn verlopen.

Waarde Tellegen, Barendse en Thijsse,

Ik wil niet alleen U een ogenblik toespreken, doch in U ook al mijn goede vrienden, met wie ik zo vele jaren innig verbonden ben geweest – niet alleen door affectieve banden, doch daarbij ook door voortdurende gedachtenwisseling over al datgene wat voor het mensenleven van de hoogste waarde moet worden geacht. Ik zou ons, ieder individueel willen vergelijken met planeten, behorend tot hetzelfde zonnestelsel. Onze onderlinge afstand kan in de ene periode schier eindeloos groot zijn. Daarentegen naderen wij elkander in een andere met duizelingwekkende vaart tot op relatief zeer kleine afstanden. Ons samengaan is altoos een deelnemen geweest aan een bestel, dat meer is dan de loutere optelling van een aantal elementen. Ik acht mij een bijzonder bevoorrecht mens daarin Uw deelgenoot te hebben mogen zijn.

Waarde Van de Kerk, Van de Bom en Otto,

Reeds heel wat jaren heb ik het voorrecht gehad U en de onder U ressorterende diensten met de daarin verenigde personen, in toenemende mate bij te staan in Uw werkzaamheden voor zover deze raken aan de ruimtelijke ordening. Ik wil U gaarne hier in het openbaar mijn dank betuigen voor het vertrouwen dat U daarbij niet alleen in mijn adviezen, doch ook in mijn persoon hebt gesteld. *Van de Kerk* wil ik gaarne afzonderlijk danken voor het feit dat hij het mij heeft mogelijk gemaakt mijn heden aanvaarde ambt te vervullen.

Mijne Heren Lectoren en leden van de wetenschappelijke staf,

Tengevolge van de gestadige toeneming van het aantal studenten komt een belangrijk deel van het onderwijs op Uw schouders te rusten. Ik spreek daarom de hoop uit dat ik steeds op Uw medewerking zal mogen rekenen.

Dames en Heren studenten,

Het leeftijdsverschil tussen U en mij bedraagt een volle generatie. Waar in deze tijd het wijzigen van leef- en denkpatronen als het ware versneld geschiedt, zal het U niet verwonderen dat ik U met enige schroom tegemoet treed. Ik weet dat ik het beeld, dat ik van mijn eigen studententijd meedraag onwillekeurig op U zal projecteren, terwijl ik mij ervan bewust ben dat dit beeld niet op Uw werkelijkheid past. Ik vraag U daarom een eerlijke openhartigheid te willen betrachten om de noodzakelijke communicatie tussen U en mij tot stand te brengen.

Ik wil U daarin trachten voor te gaan door mijn kennis, ervaring, inzicht en wat dies meer zij onbelemmerd te Uwer beschikking te stellen.

De toekomst zal moeten uitwijzen in hoeverre mijn kennis en inzicht doel- en taakstellend voor U zal zijn en in welke mate mijn ervaring voor U nog van rechtstreeks belang zal blijken voor de uitoefening van Uw taak in de maatschappij. Over vier decennia zult gij de pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt en in die korte spanne tijds zult ge niet alleen Uw vak onder de knie moeten krijgen, ge zult daarbij nog de wereld moeten hebben verbouwd voor een verdubbelde bevolking die zal leven op een wijze waarvan wij ons nauwelijks een enigermate redelijke voorstelling kunnen maken. Het is daarom voor U niet voldoende onze verworvenheden over te nemen doch ge zult hoofdzakelijk de taak op U moeten nemen zelf ons vak tot ontwikkeling te brengen. Gij zult U thans reeds gedurende Uw studietijd moeten voorbereiden op zelf denken en zelf doen. Ik zal het daarom op prijs stellen wanneer U mij behalve als Uw leermeester ook als Uw mededenker zoudt willen zien.

Ik heb gezegd.